

Minyatür Bir Dünya - Zen Bahçeleri “Ryoan-ji Örneği”

Sanem Çınar¹ Betül Atakan^{1*}

¹ İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü
Peyzaj Planlama ve Tasarım Anabilim Dalı 34473 Bahçeköy-İstanbul.

*Tel: 0212 226 11 02 /25049, e-posta: pmbetul@istanbul.edu.tr

Kısa Özet

Küçük bir bahçede, doğanın sade ruhunu hissettiren ve evrendeki bir takım senaryoları canlandırabilmeyi başaran Zen Bahçeleri, Japon bahçe sanatının mistizm ile birleştiği noktada varlığını ortaya koymaktadır.

Zen bahçesinin en önemli öğeleri kaya, çakıl ve kumdur. Bu bahçelerde yapısal unsurların altın ölçütleri (Gestalt Teorisi) olarak tanımlanan teoriye göre kayaların dikkatli yerleştirilmesi önemli hususlardan biridir.

Biçimine, rengine, yapısına bağlı olarak her kayanın farklı bir anlamı vardır. Kayalar yeryüzünü, gökyüzünü, dağları, adaları, hatta bazen bir hayvanı bile simgelemektedir. Bahçede manzara, uzakta algılanan peyzaj ile sağlanmaktadır. Ortaya çıkan kompozisyon, kişinin kendini bulması, kendine minyatür bir dünya kurması ile amacına ulaşmaktadır. Zen bahçe tipinin en önemli örneklerinden biri Kyoto'daki Ryoan-ji'dir.

Anahtar Kelimeler: Zen, budizm, zen bahçesi, karesansui.

A Miniature World – Zen Gardens “Example of Ryoan-ji”

Abstract

Zen Gardens, let someone feel the basic spirit of nature and simulate well some scenarios in the small garden, come in to life with mistism in the art of Japanese garden.

Zen Garden's most important elements are rock, gravel and sand. The key point of these gardens are placing the rocks according to the Gestalt Theory which defines the main criterias for constructional elements.

Every rock has a different meaning regarding its shape, colour and structure. Rocks symbolize earth, sky, mountains, islands even an animal sometimes. The view in the garden is shaped by sense of a landscape which is created out of the garden. The purpose of this composition which is to bring the light and create a miniature world for self, comes true. One of the most important of Zen Gardens is Ryo-anji at Kyoto.

Keywords: Zen, buddhism, zen garden, karesansui.

1. Giriş

Huzur ve sükunet vaat eden atmosferi ile batı ülkelerindeki peyzaj kültüründen farklı bir boyut sunan Zen bahçeleri, meditasyon yaparak kişinin zihnini arındırabilmesi için elverişli bir ortamın yaratıldığı mekanlardır. Batıdaki şekilsel, insan müdahalesinin çok açık şekilde algılandığı ve doğanın çok dejenere edildiği bahçe anlayışı, Japonların doğallık felsefesi ile gelişmektedir (Frederic,1974). Zen bahçelerini, Japon bahçelerinden ayıran en önemli özellik ise, çok daha küçük mekanlarda tasarlanmaları ve yoğun bir şekilde sert elemanların kullanılmasıdır.

2. Japon Kültürü ve Zen

Japon kültürünü en iyi anlatan olgulardan biri de Zen felsefesidir. Nitekim, Zen'in sadelik ve doğallığa dayandırılmış felsefesini, Japon insanının yaşamında da görmek mümkündür. Doğayı değiştirmek, Japon insanın karakteri ile ters düşmektedir. Güvenç (1992)'e göre Japon kültürü, insanın varlığına dönmesi, kendisi ile buluşup bütünleşmesidir. Bu kültürün bir yansıması olan Zen bahçelerinde bir düzen ve anlam vardır. Ancak bu anlam açıkça söylenip vurgulanmamış, belli-belirsiz bırakılmıştır. Herkes o belirsizliği kendince yorumlayıp algılayabilmektedir.

Zen kültürü, Kamakura döneminde başlamış olmasına rağmen, XIV-XVI. yüzyılda (1333-1568) Japonların Rönesansı diye nitelendirilebileceğimiz Muromachi Krallığı döneminde altın dönemine ulaşmıştır (Houser ve Katsuhiko, 1992). Muromachi döneminde, Zen bahçeleri oldukça farklı bir düşünce ile ortaya çıkmıştır. Muromachi döneminin ortalarında Kyoto'da Zen kültürünün dramatik yükselişi başladığında, önemli bir olay meydana gelmiştir. Bu olay, Onin Era (1467 - 1469) döneminde Hosokowa'lar ve Yamana'lar ile onların yandaşları arasında gerçekleşen sivil savaş olup, Kyoto'nun yerle bir olmasına ve zengin kültürel örneklerin yok edilmesine neden olmuştur.

Onin savaşı, Japon kültüründe ve tarihinde önemli bir dönüm noktası olup, tarihlerini ve kültürlerini Onin savaşı öncesi ve sonrası olarak ikiye bölmüştür (Yoshikawa, 1991). Bahçe tarihinin en önemli olayı ise, tamamen yeni bir tarz olan kaya - çakıl bahçelerinin ortaya çıkmasıdır. Bahçelerin en önemli karakteristiklerinden

biri, kullanılan materyalin çeşitliliği üzerindeki katı sınırlamalardır (Berthier, 2000). Bu durum, Zen tapınak bahçelerinin gelişmesinin başlangıcıdır.

Büyük bir olasılıkla bu bahçe düzeni Zen keşişleri Daitokuji veya Myoshinji tarafından tasarlanmıştır. Bu bahçelerin gelişimine yönelik etkenler ise aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Yoshikawa, 1991):

Ekonomik nedenler: Onin savaşı'ndan sonra tapınakların restorasyonu çok fazla sermaye gerektirdi. Bu sonuç, 15.yüzyılın ortalarına kadar alışılmış büyük ölçekli su bahçelerinin yapımında da parasal zorluklar yaşanmasına neden olmuştur.

Ruhsal gereksinimler ve Zen keşişlerinin estetiksel tercihleri: Zen düşüncesine göre keşişler; yalınlık, saflık anlamlarının derinliğini gizleyen bir görüntü tercih ettiler. Ayrıca geniş beyaz kum sahanın içinden, su sesini duyabilmenin gizemli derinliği Zen ruhunun çekiciliğini gösteriyordu. Bunun yanı sıra peyzaj resimleri ve Zen kültürü arasında da bir benzerlik vardı. Bu artistik ve ruhsal ifadenin çekiciliğine sahip olmak da asıl nedenlerden biriydi.

Kaynak yetersizliği: Su bahçesi yapımında gerekli olan kuyuların bulunması güçleşmişti. Bu nedenle tasarımcılar su ihtiyacı olmayan bahçeler geliştirmeye başladılar.

Zen aydınlığına ulaşmak için bu düşüncenin gereği olarak tasarlanan bahçeler, içinde yaşanmak amacıyla değil, seyredilmek, derin düşünceye dalmak için yapılmıştır (Gültekin, 2001). O zamanın Zen keşişi Muso Kokushi, büyük bir bahçe dehası olarak bilinmektedir.

Muromachi döneminde bahçeler (1333-1568), meditasyonlar için geliştirilmiştir. Çünkü meditasyon beden ve zihni bir araya getirir ve her ikisinin de iç ve dış dünyaya açılımını sağlamaktadır (Kaji, 2006). Çin'de önemli bir dini inanış olan Taoizm'le bağlantılı Zen felsefesi, daha çok dünyaya ve kendine sadelikle bakmanın bir yoludur. Kuralların ve geleneklerin oluşturduğu problemlerden soyutlanıp insanın özünü yeniden kazanmasıdır.

Japon kültürü, dayanıklılık, denge ve yalınlık gibi manevi düşüncelerin egemen olduğu kusursuz bir doğa için derin bir saygı beslemektedir. Bahçe, insan kontrolünde ifade edilebilen mükemmel bir çevreyi oluşturmaktadır. Dolayısı ile Zen uygulaması da derin meditasyon ve konsantrasyon gerektirmektedir (Mitasova, 2006).

Japon insanının Zen kültürü ile bütünleşerek algıladığı hayat felsefesinde doğallık, sadelik ve Zen inancının bir sonucu olan sembolizm hakimdir.

Zen felsefesinde, dış dünyayı (makro evren) anlamak ile kendini (mikro evren) anlamak aynıdır. Sıkıcı gündelik olaylar karşısında güzelliğe duyulan hayranlığı dikkate alan bir öğretiler.

Zen bahçesi, kişinin dikkatini başka yöne çekmek için tasarlanmaz, kişiyi bahçede belli yöne ya da objeye de yöneltmez. Ancak, kişinin kalbinin görmek istediklerini görebilmesi amacı ile tasarlanmaktadır (Frederic,1974).

Kaya, kum, çakıl gibi yapısal elemanlar kullanılarak oluşturulan Zen bahçeleri, genellikle kuru peyzaj bahçeleri (karesansui) olarak tasarlanır. Zen inancı ile yaratılan bu bahçelerin taşıdığı derin felsefi anlam yalnızca Zen kültürünü bilen kişilerce

anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde Zen sanatının aristokrat kesiminden halka kadar yayılması sonucu, güzel sanatların birçok dalında da Zen kültürü etkisi kuvvetli bir şekilde kendini göstermiştir (Karataş, 1999).

3. Zen Bahçesinde Temel İlkeler

Doğal yaşamın yeniden yaratılmasına olanak veren Zen bahçesinde, kayalar, bahçe kompozisyonunun omurgasını oluştururlar. Çakıl, kum ve yosun gibi tasarım elemanları, bu kompozisyonun ayrılmaz parçalarıdır.

Kaya gruplarının toplam sayıları tek sayı olmalıdır (Tonder ve Lyons, 2005).

Bunun nedeni Çinliler ve Japonların tek sayıları uğurlu saymalarından kaynaklanmaktadır. Eski Çin dönemlerinde, Yin-Yang prensibine göre kontrastların büyük bir önemi olduğunu, buna göre erkek-dişi, dik-yatay, durgun-akıcı gibi her şeyin zıtlıkları ile bir harmoni oluşturdukları görülmektedir.

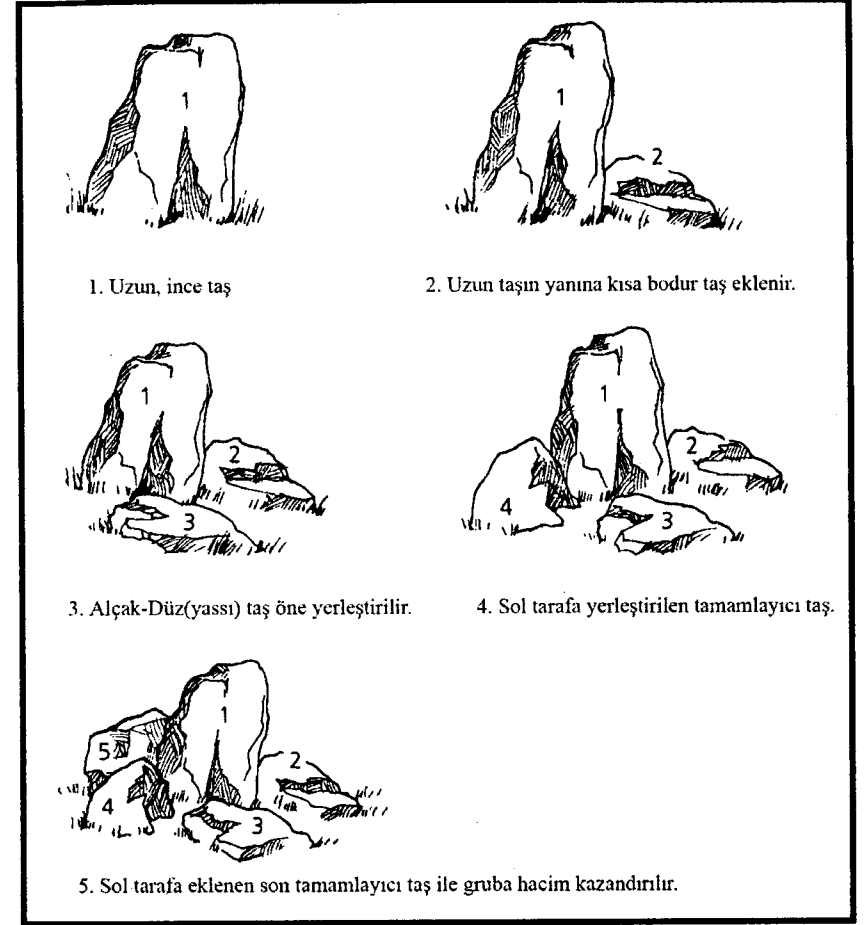
Gestalt teorisine göre de yapısal unsurların doğru yerleştirilmesine dikkat edilmelidir. Yakınlık, benzerlik, akıcılık, kuşatma ile sadelik ilkelerine göre gruplamalar yapılmalıdır (Tonder ve Lyons, 2005). Mekan algısı, Gestalt ilkeleriyle tanımlanabilen biçimsel organizasyon ve alan kuvvetleri kavramları ile etkinliğini arttırabilmektedir. Mekânı oluşturan elemanlar arasında görünen alan kuvvetleri, mekan duygusunun – deneyiminin kazandırılmasında etkili olmaktadır. Bu kuvvetler yakınlık, kapalılık, devamlılık, basitlik olarak sıralanabilir.

Şekil ve kalıpların asimetrik dengesine dikkat edilmelidir (Tonder ve Lyons, 2005). Kaya gruplarındaki denge, merkez taş grubu oluşturularak sağlanmaktadır. Uzaktan gözün odaklandığı ve gruba temel şekli veren bu merkez taş grubudur. Merkez taş grubu, uzun-ince, kısa-bodur, düz-alçak ve tamamlayıcı taşlardan oluşmaktadır. Birinci taş uzun-ince olup ikincisi ise kısa-bodur taştır. Alçak – düz taş ise gözü yakalayan grubun önünde ve merkez taş grubuna denge sağlayan taştır. Burada gösterilen sıra, grubun sistematik olarak nasıl yapıldığının bir örneğidir. Bu grubun yanlarına eklenen taşlar ise tamamlayıcı taşlar olup bu taşlar ile gruba hacim kazandırılır. Oluşturulan merkez taş grubu kendi atmosferini yaratır. Elemanlar bu esaslar doğrultusunda yerleştirildiğinde harmoni yaratılmış olur. Gerekirse daha fazla sayıda tamamlayıcı taş kullanılarak hacim arttırılabilir (Davidson, 1983), (Şekil 1).

Kayalar yerleştirilirken yatay, köşegen, dikey şekiller ile cennet, dünya ve insan üçlemesinin eş değerde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Bahçede gerçek ruhu bozacak taşlardan kaçınmak gerekir. Bu taşlar,

- Hasta taş; biçimsiz çarpık eğri büğrü taş,
- Ölü taş; açıkça vertikal olan, horizontal olarak kullanıldığında ölü bir vücut sergileyen taş,
- Yoksul taş; diğer taşlarla grup oluşturulurken dengeyi bozan, grup ile hiçbir ilişkisi bulunmayan taş, şeklinde gruplandırılabilir (The Helpful Gardener, 2006).

Şekil 1. Merkez taş grubu (Davidson, 1983).

Kaya kompozisyonlarında kayaların şekli, yönü, boyutları ve birbirlerine olan uzaklıklarının önemli rol oynadığı unutulmamalıdır;

- Aynı ölçüdeki ve doğrultudaki kayalar kullanılmamalıdır.
- Aynı özelliğe sahip kayalara farklı tasarımlarda yer verilmelidir.
- Kayaların birer canlı olduğu düşünülüp bu hissettirilmelidir (Karataş, 1999).

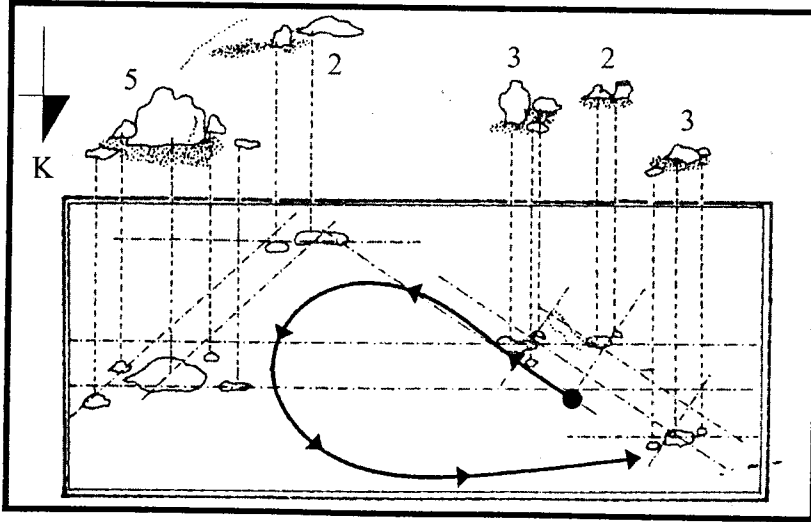
4. Ryoan-ji Bahçesi

1499 yılında (Main, ve Platten, 2002) inşa edilip yapılan Ryoan-ji Tapınağı bahçesinde, en bilinen ve adeta mekanla özdeşleşmiş olan kuru taş bahçesi, tamamıyla yapay zemin üzerinde inşa edilmiş, en güzel Zen bahçesi örneklerinden biridir (Kaji, 2006).

Ryoan-ji adını, dünya gücünün sembolü olan, barışçıl dragondan alan bir tapınaktır (Bring, ve Wayembergh. 1981). Ayrıca UNESCO'nun Dünya Miras Yeri olarak, Antik Kyoto tarihi eserlerinin bir parçası olan tapınak, Zen budizminin Rinzaï koluna ait Myoshinji okuluna aittir (Vikipedi - Ryoanji, 2007). Uzunluğu yaklaşık 30 m., genişliği 10 m. olan 248 m²'lik bu bahçede ağaç bulunmamaktadır (Vikipedi-Zen Bahçesi, 2006).

12. yüzyıl - 14. yüzyıl dönemine ait çoğu belgede, bu dikdörtgen şeklindeki bahçede taşların yerleşimine sağdan başlandığı ifade edilmektedir. Çünkü o tarihlerde orijini Çince olan Japon yazısı sağdan sola akmakta idi (Berthier, 2000).

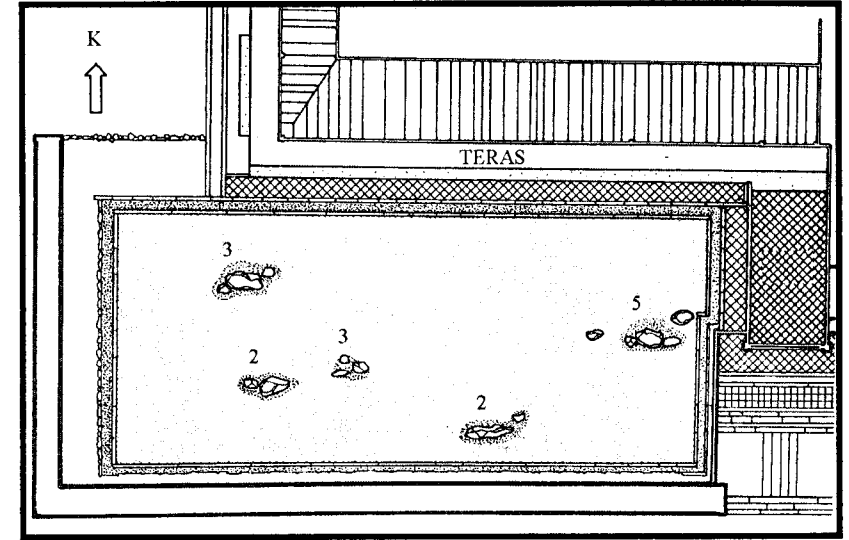
Bahçenin anlatımı çok soyuttur ve oldukça sadedir (Berthier, 2000). Etrafı duvarlarla çevrili dikdörtgen formlu bahçeye, (2, 2, 3, 3 ve 5'li gruplar halinde 5 grupta) farklı tipte ve büyüklükte 15 kaya yerleştirilmiştir (Şekil 2). Görsel tur, bahçe duvarına yakın planda duran 5 nolu grup ile başlar, bu grup 2 kayadan oluşur. 4 nolu grup ile devam eder bu da 2 taştan oluşur, devamında 3, 3 ve 5 kayadan oluşan 3, 2, 1 nolu gruplar yer alır. Bu bahçede kayalar herhangi bir üstün özelliği için yerleştirilmemiştir. Dolayısı ile birbirlerinin sahip olduğu değerleri karşılıklı olarak dengelerler.

Şekil 2 . Ryoan-ji bahçesinde taşların yerleşimi (Özgen, 1988).

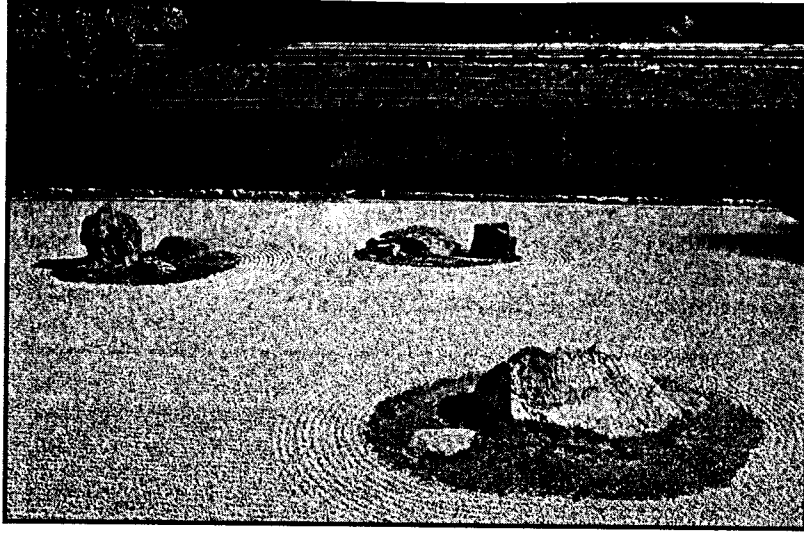
Ryoan-ji bahçesinde kayaların dizilişi doğudan batıya doğru 5-2-3-2-3 şeklindedir (Berthier, 2000). Kayalar çakıl yatağına öyle yerleştirilmişlerdir ki, hangi açıdan bakılırsa bakılsın (tepeden hariç) sadece on dört tanesi görülmektedir. Efsaneye göre derin Zen meditasyonu sonunda tinsel aydınlanmaya ulaşan kişinin, görünmez taşı aklının gözüyle görebileceği beklenmektedir (Vikipedi-Zen Bahçesi, 2006), (Şekil 3).

Burada kayalar tırmıklanmış kuma yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonda gizli bir geometri ve tek sayıların dengesi kullanılmıştır. Ryoan-ji bahçesinde uygulanan kaya ve kum bahçesi stili 18. yüzyıl sonlarına kadar moda olmuştur (Nitschke ve Taschen 1991). Kesin olmayan kayıtlara göre bu bahçeyi dönemin sanatçısı Soami tasarlamıştır. Bu bahçenin ayırıcı özelliklerinden biri de, alanın soyut karakterini güçlendirecek şekilde tamamen düz ve geometrik olmasıdır.

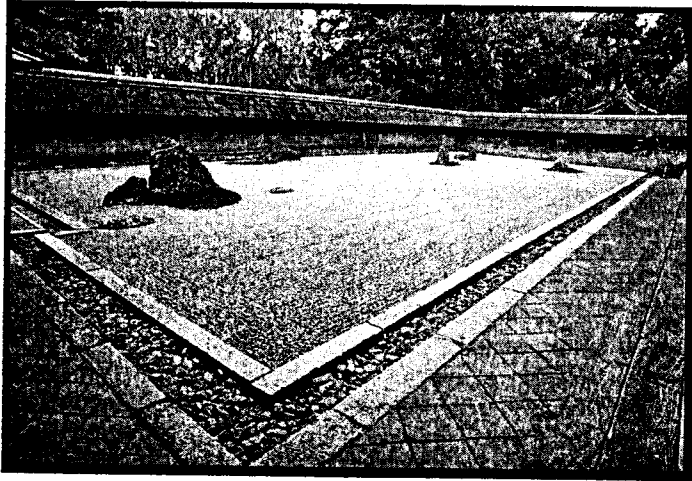
Şekil 3. Ryoan-ji Bahçe Planı (Berthier., 2000).

Kayalar ve kum arasında oluşan kontrast, sadece renkler (açık-koyu) bakımından değil, aynı zamanda doluluk - boşluk ve varlık - yokluk açısından sağlanmaktadır (Berthier, 2000). Bu kayalar ile Zen budizminin esrarengiz büyüü canlandırılmıştır. Kaya grupları arasında asimetrik bir denge göze çarpmaktadır (Resim 1). Tasarım susuzdur. Sadece kayalar etrafında yosun kullanılmıştır. Aynı zamanda figüratif şekillere de yer verilmemiştir. Bu nedenle bahçenin görünümü değişmezlik kazanmıştır. Dolayısı ile bu durum izleyicilerde sonsuzluk hissini uyandırmaktadır. Ancak, ışık ve rüzgar gibi doğanın değişimleri daha kuvvetli olarak hissedilmektedir. Bu durum, Zen düşüncesinde anahtar fikir olan Yin-Yang fikrinden ortaya çıkmaktadır (Kaji, 2006).

Resim 1. Ryoan-ji bahçesinde 3-2-3 'lü kaya gruplarından görünüm (Staud, 2006).

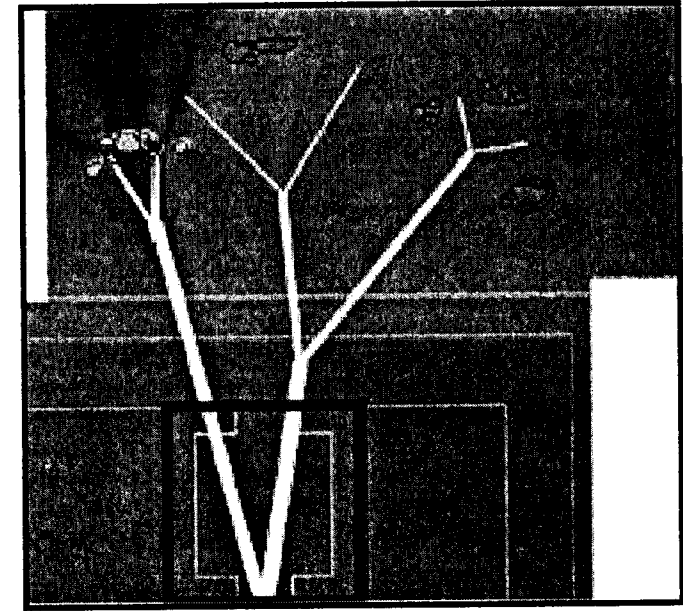
Mekan kiremit çatılı alçak duvarlarla kuşatılmıştır. Bu, alçak duvarların arkasında yer alan *Pinus densiflora* ve *Acer sp.* türlerinden oluşan peyzaj, her ne kadar dış dünyadan soyutlanmış bir görünüm sergilese de, uzaktaki peyzaj ödünç alınarak bahçede manzara yaratılmıştır (Resim 2).

Resim 2. Ryoan-ji bahçesinin arkasında yer alan ödünç peyzajı ile genel bir görünümü (Staud, 2006).

Tasarımcının gerçekten neyi anlatmaya veya neyi tasvir etmeye çalıştığına dair farklı yorumlar bulunmaktadır. Bir teoriye göre bahçedeki tasarım, nehri geçmeye çalışan kaplan ve yavrularını, farklı bir teoriye göre de kumun okyanusu, kayaların ise adaları simgelediği söylenmektedir.

2002 yılında yapılan bir araştırmada Ryoan-ji bahçesinin şekil analizi (medial axis transformation) modeli oluşturulmuş ve bahçenin boşluğu anlatan kısımlarına aslında tamamıyla biçim verilmiş olduğu belirlenmiştir. Analiz sonucunda kayaların, bir ağacın bilinçaltıyla algılanan bir görüntüsünü oluşturduğu ortaya konulmuştur. Araştırmacılar tarafından bu görüntünün bakarken bilinçli olarak algılanmamakta olduğunu, ama bilinçaltında kayalar arasındaki anlamlı bir ilişkinin görülebileceği ve böylece bahçenin kişinin iç dünyasına dönerek manevi huzura yardımcı olduğu ileri sürülmektedir (Tonder ve Lyons, 2002), (Şekil 4).

Şekil 4.Ryoan-ji bahçesinin şekil analizi (Tonder ve Lyons, 2005).

İçinde dolaşılmak ve yaşanmak için değil, verandadan bakılması için tasarlanan bu görsel bahçe, illüzyon (yanılsama) bahçe örneğinin en mükemmelidir (Charageat, 1995).

Yapılan çalışmalar aslında bir illüzyon oyunundan ibarettir. Oluşturulmaya çalışılan senaryo ise maneviyatın bir göstergesi olan (örn; sudaki kaplan yavruları gibi) allüzyonun ta kendisidir (Mitasova, 2006).

5. Sonuç ve Öneriler

Gücünü sadelikten alan Zen bahçeleri, gerek özgünlüğü gerekse doğanın erişilmez uyumunu yakalama çabası ile sükûnet dolu bir atmosfer kazandıran mekanlardır.

Doğunun mistizmini doğanın sınırsızlığıyla bütünleştiren bu bahçeler, büyük bir düşünce geleneğinin izlerini barındırmaktadır.

Japon bahçeleri, tamamiyle Japonya'ya özgü peyzaj, din ve kültür kavramları ile iç içe geçmiş ve anlam kazanmıştır. Dolayısıyla bahçenin kendi ortamından uzak farklı bir yerde kurulması, düzenlenmesi belki kendi ortamı kadar etkili olmayacaktır. Fakat burada önemli olan biçimsel olarak küçük mekanlara koca bir dünyayı sığdırabilmenin ustalığını öğrenmektir.

Bu çalışma kuru taş bahçe uygulamalarında, tek bir malzemenin, sonsuz sayıda kombinasyonla Gestalt ilkeleri doğrultusunda bir araya getirilerek illüzyonlar oluşturabileceğini, küçük bir bahçede büyük bir dünya yaratılabileceğini göstermektedir. Düzenlenecek olan Zen bahçelerine sanat ve sanatçı gözü ile bakan kişinin, tasarımın konseptini, kullanılan sembollerin ne anlama geldiğinin anlaması sağlanmalıdır. Ancak o zaman Zen bahçesi doğayı özümseyen bir anlama kavuşmuş olacaktır.

Kaynaklar

- Berthier, F., 2000.** Reading Zen in the Rocks. The University of Chicago Press, USA. ISBN: 0 – 226 – 04411 – 4.
- Bring, M., Wayembergh, J., 1981.** Japanese Garden Design and Meaning. McGraw-Hill, Newyork.
- Charageat, M., 1995.** Japon Bahçeleri. *Sanat Dünyamız*, 3 aylık kültür dergisi Yıl 20 Sayı 58 ISSN. 1300-2740, İstanbul.
- Davidson, A.K., 1983.** The Art of Zen Gardens. Penguin Putnam Inc., Newyork NY. ISBN 0-87477-253-2.
- Frederic, L., 1974.** Daily Life in Japan at the time of Samurai 1185-1603. Translated by Lowe, E., *Asian Folklore Studies*, Vol. 33, No. 1, p. 156.
- Gültekin, E., 2001.** Bahçe ve Peyzaj Sanatı Tarihi, Ç.Ü. Ziraat Fakültesi Genel Yayın No: 202, Adana.
- Houser, P., Katsuhiko, M., 1992.** Invitation to Tea Gardens Kyoto's Culture Enclosed, Mitsumura Suiko Shoin Co., Kyoto, Japan.
- Kaji, T., 2001.** Thesis: Map of Colours. http://at.parsons.edu/thesis_archive/m2001/Tetsuo_kaji/thesis.pdf (Erişim Tarihi: 07.03.2006).

- Karataş, C., 1999.** Japon Bahçe Sanatının Muromachi ve Momoyama Dönemleri Tapınak Bahçeleri Üzerine Bir Araştırma, K.T.Ü. Orman Fakültesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Main, A., Platten, N., 2002.** The Lure of The Japanese Garden, W.W. Norton Company, Newyork.
- Mitasova, H., 2006.** North Carolina State University. http://skagit.meas.ncsu.edu/~helena/pubwork/rock_jp_gds2small.doc (Erişim Tarihi: 10.03.2006).
- Nitschke, G., Taschen, B., 1991.** The Architecture of Japanese Garden: Right Angle and Natural Form, Germany.
- Özgen, Y., 1988.** Japon bahçelerinin tarihsel gelişimi. *İ.Ü. Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt 38, Sayı 4, İstanbul.
- Staud, F., 2006.** <http://www.phototravels.net/japan/kyoto/kyotozengardens/ryoan-jizengardens> (Erişim Tarihi: 15.03.2006).
- The Helpful Gardener, 2003.** Stone In The Japanese Rock Garden. <http://www.helpfulgardener.com/japanese/2003/garden.html> (Erişim Tarihi: 14.03.2006).
- Tonder, G.J.V., Lyons, M.J., 2002.** Visual structure of japanese zen gardens. *Nature*, Volume 419, p.359-360.
- Tonder, G.J.V., Lyons, M.J., 2005.** Visual perception in japenese rock garden design. *Axiomathes*, Volume 15, Number 3 / September, 2005, ISSN:1122-1151 (Print) 1572-8390 (Online).
- Vikipedi-Zen Bahçesi , 2006.** http://tr.wikipedia.org/wiki/Zen_bahçesi (Erişim Tarihi: 18.04.2006).
- Vikipedi – Ryoanji, 2007.** <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ryoan-ji> (Erişim Tarihi: 23.02.2007).
- Yoshikawa, I., 1991.** World of Zen Gardens, Kinmei Printing Co., Ltd., Japan. ISBN 4 – 7661 – 0642 -3.